

ПРО ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МОДАЛЬНОСТІ ЯК ЛІНГВІСТИЧНОЇ УНІВЕРСАЛІЇ

У статті представлені певні теоретичні обґрунтування необхідності зміни наукової парадигми при вивченні явищ, пов'язаних з категорією модальності у слов'янських мовах. Як аргументи наводяться факти із різних галузей гуманітарних знань – філософії, психології, етнології тощо. Саме синтез різних гуманітарних наук дасть можливість повного опису модальності як текстотвірної лінгвістичної універсалії.

Ключові слова: модальність, мовно-ментальні аспекти, дискурс, текст, наукова парадигма.

Бурхливий розвиток технологій, свідком якого є теперішнє покоління людей, відкриває нові горизонти досліджень не лише в царині природничих, а й гуманітарних наук. Водночас цей розвиток начебто зобов'язує нас до пошуку нових принципів аналізу тих чи інших явищ, зокрема і в галузі філології.

Вивчення мовної системи як чітко організованого і збалансованого засобу комунікації допоможе і в усвідомленні самого феномену й природи мови. Одним із головних елементів, що утримує сам каркас мовного системи, є категорія модальності, що народжується разом із мовою і розвивається разом із нею.

Вивчення цієї категорії починається в сиву давнину. Першим, хто виділяє її, був Аристотель – давньогрецький філософ, як сьогодні ми його називаємо [1]. Але чи тільки філософом у сучасному розумінні цього слова був Аристотель? Видається незаперечним той факт, що в період античності вчені мужі в своїх спробах пізнати і пояснити світ і людину в світі були більш універсальними й багатогранними, ніж тепер. У процесі пізнання світу й людського суспільства мова для вченого виступала власне інструментом пізнання людської природи. Оскільки мислення і мовлення є субстанціями, які важко розділити, можна припускати, що філософське поняття модальності, формулювання якого приписують Аристотелю, насправді не було суто філософським, а мало універсальний характер. Ця категорія відображала характеристику мислення, а відтак і мовлення людей.

Таким чином візьмемо на себе сміливість стверджувати, що в момент формулювання поняття модальності мало універсальний характер, і лише потім, значно пізніше, вчені стануть «препарувати» його і виділять модальність як категорію формальної логіки та модальність лінгвістичну. Ця партикуляція зрештою призводить до того, що опис сутності й особливостей вияву категорії модальності зайшли в глухий кут. А саму категорію стали називати, визначати й використовувати в різних лінгвістичних школах по-різному, не позбавивши її при цьому ознак частковості [2;4; 5].

Універсальність і всеохопність цієї категорії знаходить своє вираження як в окремих формах, що народжуються в момент народження мови, так і в тих, що є результатом розвитку мовної системи. Першими модальними словами можна вважати сполучники, причому це сполучники сурядності. Адже те, що один тип явищ «об'єктивної» дійсності людина поєднує в мовленні сполучниками *i (та)*, а інші – сполучниками *a, але* – вказує на факт певного ставлення мовця як до змісту сказаного, так і до явищ дійсності. Саме через застосування тих, а не інших сполучників ми даємо свою оцінку явищам реальної дійсності.

Для мов східнослов'янських, зокрема і для української, модальність може бути віднесена до категорій ментально-мовного типу. Явище диглосії, що характерне для Київської Русі від моменту офіційного прийняття християнства, вказує на ставлення до мови як до сакруму. А вираження ставлення і є модальністю.

Наведений факт вказує на те, що категорія модальності, незважаючи на її широке і багатоаспектне вивчення у теоретичній лінгвістиці ХХ ст. [2; 4; 5; 6; 10], залишається до кінця незвіданим феноменом мови, що вказує на **актуальність** представлених у статті думок.

Метою роботи є обґрунтування необхідності зміни наукової парадигми вивчення модальності як лінгвістичної універсалії, що реалізується на всіх рівнях мовної системи. **Предметом** опису будуть різні наукові погляди в галузі гуманітарних наук, що дозволяють змінити парадигму вивчення явища модальності у сучасних слов'янських мовах.

Традиційна класична лінгвістика спробувала описати цю категорію в межах граматичного способу [4]. І цей опис виявився лише частковим. Усвідомлення цієї частковості й неповноти дало дослідження на рівні інших граматичних одиниць у межах іменника, прикметника тощо. Таким чином з'являються поняття емоційно-експресивної, або емоційно-забарвленої лексики. Але саме «термінологічне» поняття «емоційно-експресивний» формальна лінгвістика не усталює й

не визначає. Розрізнення емоції та експресії потребує звернення до психології, а цього не робить ніхто з лінгвістів, що послуговуються цим терміном. І така «поверховість», або навіть «не зовсім науковість» у формуванні термінологічного апарату може пояснюватися лише небажанням або відсутністю можливостей вийти далі за межі власне лінгвістики, зрозумівши, нарешті, що вивчення феномену мови як унікального явища, властивого людині, слід вивчати із зверненням до всіх наук, що вивчають людину і «людське» в людині. Лінгвістика за природою об'єкта вивчення повинна бути інтердисциплінарною. Натомість, поки що її інтердисциплінарність здебільшого виявляється на рівні вивчення лінгвістичних явищ у художніх текстах.

Не позбулися ознак фрагментарності й частковості при описі модальності в межах прагматики [6]. Можна констатувати лише той факт, що на сьогоднішній день ці дослідження не дали вичерпної картини цього явища. У зв'язку з цим виникає питання про причини такого стану вивчення категорії модальності. Ретельний аналіз рівня опрацювання проблеми дає можливість говорити, що неповнота, фрагментарність вивчення явища модальності як наукова константа зумовлені тим, що сучасна наука, тобто наука ХХ ст., «забула» про античні традиції універсальності, які передбачали в своїй основі інтердисциплінарність. Парадоксальним, але очевидним є той факт, що наука середньовічного університету була більш універсальною, ніж у столітті ХХ. Випускники європейського університету XVII–XVIII ст.ст. чи Києво-Могилянської Академії знали однаково добре медицину, математику, право, астрономію, володіли мистецтвом слова. Поступово університетська освіта все більше й більше втрачала ознаки універсальності й у ХХ ст. вона стала вузькоспеціалізованою.

ХХ ст. за світосприйняттям ученого світу швидше можна назвати епохою аналізу, а не синтезу. Лінгвістика ХХ ст. – це лінгвістика аналітична. Але світосприйняття й наукова парадигма, в якій перебувають лінгвісти, не повинні і не можуть бути аналітичними, оскільки об'єктом їх вивчення є універсальна, синтетична за своєю природою субстанція, яку називають мовою. Усвідомлення цієї особливості дає можливість припускати, що адекватний опис категорії модальності безпосередньо пов'язаний з універсальністю цієї категорії, отже, її вивчення повинно бути інтердисциплінарним. Описати категорію модальності неможливо, не взявши до уваги психологічні, семантичні, формальні і прагматичні аспекти її функціонування. Саме процес синтезу дасть можливість представити модальність як лінгвістичну універсалію, основною функцією якої є функція текстотворення.

При виборі сучасної методологічної бази вивчення категорії модальності, на нашу думку, слід звернутися до філософських ідей Е. Фромма, результатів психологічних досліджень, зокрема бігевіористів, семантичного аналізу граматичних явищ через прийоми семантичних експлікацій (примітивів), а також ідеї модальної рамки Шарля Баллі [2; 5; 6; 11; 12; 13].

Оскільки мовлення як цілісна універсальна система є відбиттям мислення, можна припускати, що носії різних мов живуть у різних «світах», тобто, сприймають світ у різних системах універсалій. Підтвердженням цього факту є те, що навіть на формально-лінгвістичному рівні є мови з різною системою способів дієслова. Можна припускати, що система способів дієслова є відбиттям системи координат, у якій носій конкретної мови живе, а відтак сприймає й ретранслює (через мову) навколишню дійсність. Наявність формалізованої категорії імпрецептивності в болгарській і македонській, чи то литовській мовах дає підстави припускати, що носії цих мов по-іншому сприймають світ, ніж носії української, російської, польської мов, у яких відсутні формально-граматичні показники значення імпрецептивності [див.: 9].

Праця Е. Фромма «Бути чи мати» може дати філософське підґрунтя для твердження, що етноси відрізняються за своїм ставленням до світу [11]. Можна говорити, що є етноси, активно налаштовані на світ і сприймають себе його суб'єктом. Протилежною групою є етноси, представники яких сприймають себе об'єктами навколишнього світу. Не вони створюють світ навколо себе, а навколишній світ визначає їх життя. До першого типу етносів ми схильні віднести німців, англійців тощо – етноси, ментальність яких формувалася в межах ремісничої культури. Ремісник створював речі, а, отже, і світ навколо себе. Визначальними для побудови думки в англійській мові є дієслова *to do*, *to have*, у німецькій мові *habe*.

До етносів другого типу ми схильні віднести росіян, ментальність яких формується на базі землеробської культури. Землероб залежить від умов природи, його життя залежить від умов навколишнього середовища – буде врожай чи ні – залежить від природи. Тому в основі думки лежить конструкція типу *у мене єсть*. Таким чином передається семантика посесивності, на яку суб'єкт посесивності не має впливу. Він отримує певні речі швидше не з власної волі, не тому, що він сам вирішив ними володіти, а тому, що хтось (або щось) вирішили, що так має бути. Підтвердження таких припущень знаходимо й у способі життя та способі ведення господарства.

Переконавання, що мова є виразником смислу, виявляється в двох випадках. Але в процесі формування самої лінгвістичної науки склалася ситуація, коли семантика розглядається як окрема галузь знань. І нею можна займатися зовсім окремо, а граматику, відповідно, окремо.

Слід зауважити, що такий «ізолюваний» підхід, автономія граматики були малоефективними. Сила традиції зумовила те, що навіть ті, хто розумів нерозривність семантики й синтаксису, дозволяють собі протиставляти ці поняття, використовують сполуки типу «синтаксис і семантика», таким чином вкладаючи зміст, що це окремі, автономні галузі. Ми ж виходимо з того, що синтаксис є однією зі складових семантики, якщо сама семантика тлумачиться як учення про значення.

Інтегральний, синтетичний характер мовної системи визначає іншу методологічну базу. Відповідно, лінгвістика повинна функціонувати як трикомпонентна структура, що складається з лексичної семантики, граматичної семантики та іллокутивної семантики, тобто семантики висловлень. Штучний поділ мови в межах традиційних граматики позбавлений сенсу, оскільки синтаксичні чи морфологічні засоби самі по собі не є носіями значення.

У природній мові значення не може бути з'ясоване в термінах відношення між одиницями лінгвістики й елементами позалінгвальної дійсності. Взагалі слід говорити про те, що лінгвістика повинна перейти в іншу парадигму – вивчення мовного світу [6]. Сучасна людина живе в світі, створеному її мовленням, оскільки: *Доц іде*, – хоч насправді він рухається зверху вниз, тобто «падає»; *Микола весь день не їв*, – хоч насправді день – це 24 години, а Микола не їв протягом 8 годин і т.д.

У природній мові значення складається з людського мовлення, інтерпретацій та уявлень про світ. І воно (уявлення) є суб'єктивним, антропоцентричним [3], є відображенням закріплених (усталених) культурних інтерпретацій і культурно специфічних способів суспільної взаємодії. «Прагматичні значення», на думку А. Вежбіцької, [12, 2], є сплентеними з природними мовами в значеннях, що ґрунтуються на «знакових умовах» [10].

Саме людина-мовлянин визначає вигляд речей, саме вона вирішує, що є потворним, а що прекрасним, малим чи великим тощо. Ідея про те, що абстрактні поняття типу «ганьба» чи «слава» є незалежними від мови – це абсурд або ілюзія. Ці поняття можуть породжуватися й функціонувати лише в мові. Але функціонуючи, вони впливають на життя людини-мовлянина або навіть визначають його.

Відтак, семантика – це єдність, що охоплює словник, граматику і структуру висловлення. Тому опис лінгвістичної універсальності модальності – це цілісний семантичний опис природної мови.

Ідея про семантичну вмотивованість синтаксису не є новою. Новим є те, що на цьому повинна базуватися нова методологія, за допомогою якої можна продемонструвати слушність ідеї, що модальність є різнорівневою лінгвістичною універсалією. Ця методологія, на нашу думку, також допоможе унаочнити ідею, сформульовану в працях Ш. Баллі, про існування модальної рамки тексту [2].

Грамматичні конструкції містять певні значення. Через типізацію конструкцій можна робити узагальнення щодо типів значень, які вони передають. Це завдання можна виконати, застосовуючи метод семантичних примітивів (експлікацій), запропонований А. Вежбіцькою [12; 13]. Сама авторка називає їх семантичною метамовою. Значення граматичних конструкцій пов'язані з вираженням смислу через конструкції і слова. Не існує такого поняття, як «граматичне значення» чи «лексичні значення». Слід говорити про лексичні і граматичні засоби вираження певних значень. І між ними чіткої межі немає, оскільки значення передається лише в тому випадку, коли певний набір лексичних одиниць набуде певних морфологічних форм і впорядкується в межах певної синтаксичної конструкції.

Звернемо увагу на те, що межа між граматичною і лінгвістичною прагматикою є нестійкою, так само, як між граматиною і лексикою. Значення повною мірою реалізується лише в мовленні. Для відтворення та ілюстрації цих особливостей потрібна система семантичних примітивів.

Важливим є й той факт, що за допомогою семантичних примітивів можна показати значення, які не дають можливості побачити ярлики типу: реальність-ірреальність, потенційна можливість, факультативність, – які використовуються при описі наказового способу дієслова [див.: 7; 8; 9].

«Синтетичне» вивчення категорії модальності обов'язковим складовим елементом передбачає психологічні аспекти (зокрема й етнопсихологічні) діяльності людини-мовлянина. При цьому можна визнати, що дослідник, будь-який, у будь-якій галузі гуманітарних знань не може вийти за межі тієї культурної парадигми, до якої належить. Людина-мовлянин, що мислить глибоко й оригінально, постає перед необхідністю викладати нові ідеї мовою свого часу. Тому можна говорити, що зараз прийшов час розповісти про категорію модальності не лише в межах формально-граматичних понять, а й у поняттях психологічних, психолінгвістичних, етнопсихологічних [3]. Пошук істини є глибинною, загостреною потребою людини. І пошук істини в описі лінгвістичних категорій не є винятком.

Психологічні пошуки ХХ ст. – це пошуки у пізнанні людської суб'єктивності. А лінгвісти, вивчаючи те, що робить людину людиною, – мову – зовсім не враховують суб'єктивний характер людської природи і продовжують говорити про існування об'єктивної модальності. Хоча, мож-

ливо, що в цьому також є суто людське – багатьох влаштовує ілюзія, фантом. Людина не шукає правди, вона її боїться.

Коли ми вивчаємо суспільство, осмислюємо закони його функціонування, доводиться визнати, що закони природи, які видаються універсальними, у цьому випадку не діють. Слід звернути увагу на фундаментальні відмінності між природничими і гуманітарними знаннями. Природні закони виражають постійний зв'язок і регулярність природних феноменів, які не можна створити. Природні закони не придумуються й не порушуються. До певної міри це справедливо й щодо законів, за якими функціонує мова. Але мови поза людиною немає. Людина має потреби, які прагне реалізувати. Вона керується власними життєвими і практичними установками. Проте й орієнтири, якими люди керуються в житті, постійно змінюються. Мова ж, у свою чергу, знаходиться на такому щаблі розвитку, що може сама визначати тип мовної поведінки кожного окремого мовлянина в конкретній ситуації. Уміння мовлянина користуватися тим набором правил мовленнєвої поведінки, які пропонує йому мова, вкладається в поняття комунікативної компетенції.

Повертаючись до психоаналізу Е. Фромма, який звертає увагу на те, що модус буття і модус володіння – це не окремі властивості людини, а два основні способи існування, два різних типи самоорієнтації й орієнтації у світі, скажемо про дві різні структури характеру. Перевага однієї зі структур визначає все, про що людина мислить, як відчуває і що робить. Культури, що функціонують з пріоритетом модусу володіння, спираються на одні потенції людини, а ті, які культивують буття і єднання, спираються на інші.

Хоча істина, мабуть, у тому, що обидва модуси існування – потенційно можливі для людської природи, є двома сторонами однієї медалі людського життя. Сучасна людина функціонує в світі, що впливає на неї. Хоча людина сформувала і вибудувала новий світ. Мрія про те, що можна бути незалежними господарями власного життя, закінчилася, коли ми почали усвідомлювати, що стали елементами величезного, складного суспільно-технологічного механізму, нашими думками, почуттями, смаками й бажаннями маніпулюють уряд, індустрія та засоби масової комунікації, що контролюються ними. Час, у якому ми живемо, – це час великого соціального експерименту, який взагалі колись проводився, щоб розв'язати питання, чи може досягнення насолоди бути задовільною відповіддю на питання про сенс людського існування.

Альтернатива «володіти» чи «бути» взагалі може суперечити здоровому глузду. Володіння є нормальною функцією життя людини – щоб жити, ми повинні володіти речами. Більше того, ми повинні отримувати задоволення від речей, якими володіємо. Такої альтернативи не може бути в суспільстві, вищою метою якого є «мати» – мати якомога більше. За таких умов здається, що сутність буття полягає саме у володінні, людина – ніщо, коли вона нічого не має.

Етно-ментальний і ментально-мовний розподіл за параметрами «мати» і «бути», зрештою, створив благодатний ґрунт для встановлення комуністичних ідей як панівних в одних суспільствах і, водночас, їх різке однозначне несприйняття – в інших. Те, що в росіян до сьогоднішнього дня лайливою залишається характеристика «багатій», пояснюється не тільки комуністичним минулим, а й тим, що росіяни задовго до приходу комуністів функціонували (і продовжують функціонувати) за модусом «бути», а не за модусом «мати». Спроба П. Столипіна провести реформу в Росії на початку ХХ ст. закінчилася вбивством самого автора реформи ще й тому, що для її проведення слід було змінити ментальні орієнтири росіян з модусу «бути» на модус «мати», а це суперечило світосприйняттю росіян.

Відмінності цих модусів становлять одну з головних проблем, як відмінність між культом життя і культом смерті. Ще раз звернемо увагу, що володіння й буття є двома основними способами існування людини. Перевага одного з них у конкретному етно-ментальному типі визначає відмінність у типах соціального характеру. І все це обов'язково відображається в мові. У західноєвропейських мовах це виражається в широкому використанні іменників за рахунок використання дієслів. Іменник – назва речі, але дуже часто і дія виражається за допомогою значення володіння речами. Таке позначення дії за допомогою дієслова *мати* у сполученні з іменником є дивним, оскільки процесами чи діями володіти не можна, їх можна лише здійснювати або відчувати.

Такі зсуви в граматичній структурі були помічені ще у XVIII столітті Дю Маре [див.: 11]. У висловленні *Я маю годинник* значення «маю» слід розуміти буквально; проте у висловленні *Я маю ідею* цей вислів вживається в переносному значенні. У зв'язку з цим, можемо звернути увагу на те, що у західноєвропейських мовах дієслово «мати» є основою певного ментально-мовного типу і виступає ґрунтом метафоризації цих мов.

Українська мова в цьому плані буде вимагати окремих підходів і, відповідно, коментарів. Те, що українська мова дає можливість сформулювати думку через паралельні конструкції «я маю» і «у мене є», скоріше за все, вказує на те, що українці становлять окремий ментально-мовний тип. Можливість формування такого «феномену», мабуть, пояснюється особливими історичними та геополітичними обставинами. Українці опинилися і протягом дуже довгого часу функціонували

на перетині (на межі) модусу «бути» і модусу «мати». Саме ці обставини зумовили формування такого «компромісного» варіанта.

Водночас, слід констатувати й той факт, що вживання даних конструкцій як рівноправних простежується на Західному Поділлі. Натомість, степова Україна, Слобожанщина, Наддніпрянщина тяжіє до конструкцій «у мене є», а Східна Галичина, Буковина, Волинь, натомість, віддають перевагу конструкції «я маю».

Хоча, для передавання певних сенсів, українці виявляють єдність, наприклад, у вислові типу *У мене величезна любов до вас*. Вислів *Я маю любов до вас* позбавлений сенсу. Любов – це не річ, якою можна володіти, а процес, певна внутрішня діяльність, суб'єктом якої є сама людина. Я можу бути закоханим, можу любити, але, переживаючи це почуття, я нічим не володію. Може, навіть навпаки – чим менше маю, тим більше здатний любити. Отже, українці в цьому є одноставними. І на заході, і в центрі, і на сході ми продовжуємо поки що говорити «я люблю».

Унікальність категорії модальності полягає в тому, що вона одночасно є «душею» і «тілом» мови. У цьому і її складність. Постійні нарікання мовознавців на «недоопрацьованість» проблем, пов'язаних з описом категорії модальності, пов'язані з тим, що спочатку намагалися описати «тілесні» ознаки цієї категорії, які частково відображені через граматичну категорію способу. Пізніше з'являються наукові школи, що намагатимуться «вхопити» «душевні» ознаки модальності. Поява прагматології як галузі мовознавства пов'язана саме з цими намаганнями. Неповнота опису і з боку одних, і з боку інших пов'язана з тим, що ці спроби «відірвані» одна від одної. Адекватність і повноту опису може забезпечити лише фундаментальне, філософське розуміння універсальності цієї категорії.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Сочинения: в 4-х томах / Аристотель. – Том 2. – М.: Мысль, 1978. – 687 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955. – 416 с.
3. Бріцин В.М. Когнітивні аспекти теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу) / В.М. Бріцин, В.В. Мозгунов // Мовознавство. – 2013. – № 2-3. – С. 128-148.
4. Виноградов В.В. Избранные труды / В.В. Виноградов // Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1972. – 559 с.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
6. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление / С.Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
7. Мозгунов В. Особливості вияву категорії модальності в епістолярному жанрі мовлення / В. Мозгунов // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – Вип. 17. – С. 231-236.
8. Мозгунов В. Модальність предикатів дозволу: спроба експлікації / В. Мозгунов // Лінгвістичні студії. Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – Вип. 20. – С. 164-171.
9. Мозгунов В.В. Про способи вираження імперцептивної модальності в українській мові / В.В. Мозгунов, В.В. Янишевська // Вісник Донецького університету. – Серія Б. Гуманітарні науки. – 2005. – № 1. – Донецьк: ДонНУ. – С. 56-64.
10. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью / Елена Викторовна Падучева. – М.: Наука, 1985. – 272 с.
11. Фромм Э. Иметь или быть / Эрих Фромм. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 448 с.
12. Wierzbicka A. The Semantics of Grammar / A. Wierzbicka. – Amsterdam-Philadelphia, 1988. – 257 p.
13. Wierzbicka A. Semantic Primitives and Lexical Universals / A. Wierzbicka // Quaderni di semantica 19. – 1989. – 1. – P. 103-121.

Summary. The paper presents some theoretical justification for changing of scientific paradigm in the study of phenomena associated with the category of modality in the Slavic languages. The facts from various fields of human knowledge: philosophy, psychology, ethnology etc. – are given as arguments. It is a synthesis of various humanities that will enable a complete description of modality as text building linguistic universals.

Key words: *modality, linguistic and mental aspects, discourse, text, scientific paradigm.*